

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ,
ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ

μέρος 1

Δόμνα Μιχαήλ
Καθηγήτρια
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πολιτισμός & πολιτισμός (κουλτούρα)

- ο Πολιτισμός=Civilization
- ο πολιτισμός=culture

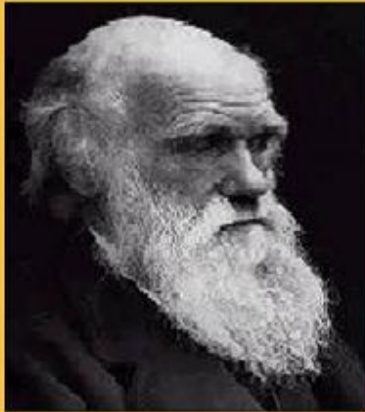
Τι είναι κουλτούρα;

- Το πλήθος των μορφών με τις οποίες οι άνθρωποι σε διάφορα μέρη του πλανήτη βιώνουν τη φύση τους (Ingold, 1996).

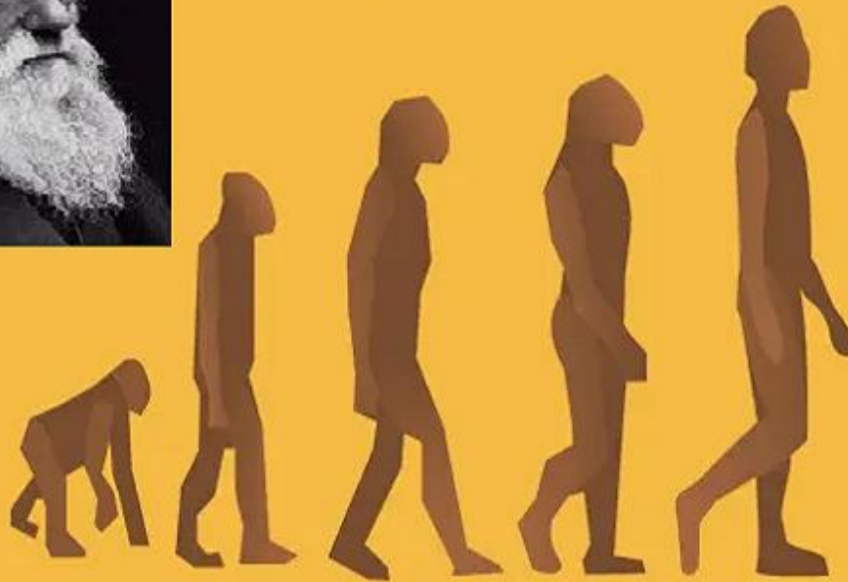
Ορισμός του Tylor (1871)- εξελικτιστής

- ο «Κουλτούρα ή πολιτισμός στην ευρεία εθνογραφική της έννοια είναι αυτό το περίπλοκο σύνολο που περιλαμβάνει γνώση, πίστη, τέχνη, ηθική, νόμους, έθιμα και κάθε άλλη ικανότητα και συνήθειες που αποκτούν οι άνθρωποι ως μέλη μιας κοινωνίας» (Tylor, 1871) *Primitive Culture*

Οι εξελικτιστές του 19^{ου} αιώνα

Darwin's Theory of Evolution

Επίδραση της θεωρίας της εξέλιξης του Δαρβίνου (1809-1882)

Κυριάρχησε στην ανάπτυξη της πολιτισμικής ανθρωπολογίας κατά το 2^ο μισό του 19^{ου} αιώνα όπως ακριβώς κυριάρχησε στον χώρο της Βιολογίας.

- Η θεωρία πιο «πρωτόγονη» κι από τις κοινωνίες που προσπαθούσε να εξηγήσει
- Τα εξελικτικά σχήματα άκαμπτα, υπεραπλουστευτικά.

The crux of **Darwin's Theory of Evolution** focuses on the elimination of inferior species gradually over time, through a process called '**Natural Selection**'.

εξελικτικά σχήματα

Χτίστηκαν

- πάνω στις αντιπαραθέσεις για το αν οι πρώτες κοινωνίες ήταν μητριαρχικές ή πατριαρχικές
- Πάνω σε ακραίο εθνοκεντρισμό & δυτικοκεντρισμό
- Ενώ ο Χριστιανισμός και η Άρια φυλή θεωρούνταν η κορωνίδα της ανθρώπινης προόδου

Οι ανθρωπολόγοι της «πολυθρόνας»

- ο Δεν είχαν δει ποτέ από κοντά τους «άγριους» που αποτελούσαν το αντικείμενο της έρευνάς τους
- ο Είχαν αποκόψει τα έθιμα από τα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα, προβαίνοντας σε αντιπαραβολές γενικού χαρακτήρα

Πριν από την περίοδο αυτή

- ο Από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη κι αργότερα τον Hobbes , τον Rousseau και τους περισσότερους πολιτικούς φιλοσόφους κυριαρχούσε η αντίληψη ότι: η διακυβέρνηση και η πολιτική αποτελούσαν προϊόντα του πολιτισμού, ενώ τα χαμηλότερα στάδια εξέλιξης χαρακτηρίζονταν από αναρχία. [α+αρχή-εξουσία]

Πλάτωνας & Αριστοτέλης

- ο **Πλάτωνας**: η κοινωνία εξελίσσεται στο πέρασμα του χρόνου
- ο **Αριστοτέλης**: ναι, και αυτή καθαυτή η εξέλιξη της κοινωνίας θα πρέπει να μελετάται ξεχωριστά για κάθε κοινωνία. Δεν αναγνωρίζει κάποιο οικουμενικό, υπερβατικό κόσμο.

Thomas Hobbes (1588-1679) & Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

- Σύμφωνα με τον Hobbes, στην φυσική κατάσταση ο άνθρωπος είναι εγωιστικός και βίαιος και η ζωή του είναι σύντομη και βασανιστική. Για να αποφύγουν το χάος, οι άνθρωποι συνάπτουν **κοινωνική σύμβαση**, παραχωρώντας την εξουσία τους σε έναν κεντρικό κρατικό μηχανισμό (**Leviathan**), προκειμένου να διατηρηθεί η τάξη και η ασφάλεια.

Hobbes

- ο Ο Hobbes πίστευε ότι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου, πριν από τη δημιουργία της κοινωνίας και της κρατικής εξουσίας, ήταν μια κατάσταση πολέμου "όλοι εναντίον όλων" (**bellum omnium contra omnes**).
- ο Στην απουσία κεντρικής αρχής, οι άνθρωποι ζούσαν σε μια κατάσταση συνεχούς φόβου και βίας. Σύμφωνα με τον Hobbes, η δημιουργία της κοινωνικής σύμβασης και του κράτους ήταν απαραίτητη για να εξασφαλιστεί η ειρήνη και η ασφάλεια.

Rousseau

- Σύμφωνα με τον Rousseau, στην φυσική κατάσταση, ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και αθώος, αλλά η κοινωνία και η ιδιοκτησία είναι αυτές που δημιουργούν ανισότητα και αντιζηλία. Στην άποψή του, η **αρχή της κοινωνικής σύμβασης** πρέπει να βασίζεται στη γενική βούληση του λαού, όπου οι πολίτες συμφωνούν να υπακούν σε μια κυβέρνηση που εκπροσωπεί αυτήν τη γενική βούληση (Κοινωνικό Συμβόλαιο).

...

- ο Ο Rousseau είχε μια πιο αισιόδοξη αντίληψη για την αρχική φύση του ανθρώπου. Στο έργο του (*Discourse on the Origin and Basis of Inequality Among Men*, 1755), εξετάζει την επίδραση της ιδιοκτησίας και της ιεραρχίας στην αρχική αθωότητα και ελευθερία του ανθρώπου τότε που οι άνθρωποι ζούσαν ανεξάρτητα και σε αυτάρκεια.

...

- ο Συνοψίζοντας, ο Hobbes πίστευε ότι οι άνθρωποι ζούσαν σε μια κατάσταση πολέμου πριν από τη δημιουργία της κοινωνίας, ενώ ο Rousseau πίστευε σε μια αρχική φυσική κατάσταση του ανθρώπου που ήταν πιο αθώα και ελεύθερη.
- ο Οι απόψεις τους εστίαζαν περισσότερο στις θεωρίες της κοινωνίας και της πολιτικής, παρά στην ανάλυση συγκεκριμένων σταδίων του πολιτισμού.
- ο Παρόλα αυτά όμως περιγράφουν μια μετάβαση (εξελικτική) από ένα στάδιο (αναρχίας) σε άλλο (διακυβέρνησης) στο πλαίσιο βέβαια της κοινωνικής θεωρίας.

Henry Maine

(*Ancient Law 1861*)

- ο Πρωτόγονη κοινωνία είναι πατριαρχική
- ο Οργανωμένη με βάση την συγγένεια
- ο Διέπεται από ιερές απαγορεύσεις
- ο Η εξέλιξη –εκοσμίκευση δεν βασίζεται στην συγγένεια αλλά στην «εδαφική επικράτεια» ως βασική μορφή πολιτικής οργάνωσης.

Henry Morgan (1818-1881)

(*Ancient Society 1877*)

- ο Πίστευε ότι υπήρχαν παγκόσμια εξελικτικά στάδια πολιτισμικής ανάπτυξης που χαρακτήριζαν την μετάβαση από τις πρωτόγονες στις σύνθετες κοινωνίες.
- ο Πίστευε ότι η ανθρώπινη σκέψη είναι παρόμοια σε όλο τον κόσμο. «Ψυχική ενότητα της ανθρωπότητας»
- ο Άρα όλες οι κοινωνίες θα εξελίσσονταν με τον ίδιο τρόπο

...

- ο Στον Morgan βέβαια οφείλουμε και μια συμβολή με διαχρονική σημασία: **Την αναγνώριση της αρχής της ισονομίας στην πρωτόγονη κοινωνία, καθώς και της απουσίας της έννοιας της ατομικής ιδιοκτησίας.**

Η θεωρία της εξέλιξης (19^{ος} αιώνας)

- ο Συνάγει συμπεράσματα για την ιστορική εξέλιξη τόσο του ανθρώπου όσο και των κοινοιών
- ο Διατυπώνει ένα σχήμα γραμμικής εξέλιξης των κοινοιών
- ο Κατατάσσει τους διάφορους πολιτισμούς σε 3 στάδια εξέλιξης

Στάδια εξέλιξης στον εξελικτισμό του 19^{ου} αιώνα

Το μοντέλο του Morgan:

- ο Αγριότητα
- ο Βαρβαρότητα
- ο Πολιτισμός

Άλλοθι στον εθνοκεντρισμό

- ο Η θεωρία του εξελικτισμού δίνει άλλοθι στον ευρωπαϊκό εθνοκεντρισμό ώστε μαζί με την αποικιοκρατική πολιτική της Δύσης να διευκολύνει την εκμετάλλευση των «πρωτόγονων» λαών.

Sir James George Frazer (1854-1941)
εκπρόσωπος του εξελικτισμού

Sir James George Frazer (1854-1941)
εκπρόσωπος του εξελικτισμού

- ο **Ο σερ Τζέιμς Τζωρτζ Φρέιζερ** (*James George Frazer*, Μέλος της Βασιλικής Εταιρείας, Μέλος της Βασιλικής Εταιρείας του Εδιμβούργου, Μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας, Μέλος του Τάγματος της Αξίας ήταν Σκωτσέζος Ανθρωπολόγος και συγγραφέας πολλών έργων, που έγινε γνωστός κυρίως για το δωδεκάτομο έργο του **The Golden Bough** (Ο χρυσός κλώνος, 1890-1915)

Η θεωρία της εξέλιξης, ο αποικιακός επεκτατισμός και η εικόνα του άλλου

- ο Νομιμοποίηση της αποικιοκρατίας
- ο Πολιτισμική σταυροφορία
- ο Θεοκρατικοί ιεραπόστολοι & ορθολογιστές τεχνοκράτες

Η αντίδραση: 20^{ος} αιώνας

ο Δύο σημαντικές αλλαγές:

1. την απόρριψη της εξελικτικής θεωρίας και μεθοδολογίας
2. η δημιουργία 2 διακριτών σχολών ανθρωπολογίας: η Αμερικανική και η Βρετανική-Γαλλική

Boas

- o *Franz Boas dressed as 'Eskimo' ice fisher and Franz Boas and Thomas Hunt*

Αμερική – Franz Boas

Πολιτισμικός σχετικισμός
F. Boas (1858-1942)

Πολιτισμικός σχετικισμός

F. Boas (1858-1942)

Ο Φραντς Ούρι Μποάζ (*Franz Uri Boas*, ήταν Γερμανοαμερικανός ανθρωπολόγος και πρωτοπόρος της σύγχρονης ανθρωπολογίας αποκαλούμενος και «πατέρας της αμερικανικής ανθρωπολογίας»

F. Boas και αμερικανική πολιτισμική ανθρωπολογία

- Θέτει ως σκοπό του να αποδομήσει την έννοια της φυλής
- Διατυπώνει ότι η «κουλτούρα» είναι επίκτητη κι όχι έμφυτη
- Προσανατολίζει τη σκέψη του προς τη «διαφορετικότητα»

F. Boas και «διαφορετικότητα»

« Η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των ανθρώπων είναι πολιτισμικής και όχι φυλετικής τάξης»

- ο **Απορρίπτει τον εξελικτισμό**
- ο **Ορίζει την έννοια του πολιτισμικού σχετικισμού**

Πολιτισμικός σχετικισμός vs εθνοκεντρισμός

- Η ιδέα της εξέλιξης έχασε έδαφος στην προοπτική της σχετικιστικής αντίληψης που θεωρούσε ότι οι πρακτικές και τα πιστεύω κάθε κοινωνίας μπορούσαν να κριθούν μόνο με βάση τις αξίες αυτής της ίδιας της κοινωνίας.

Από τον «Πολιτισμό» στις «κουλτούρες»

Έτσι, αρχής γενομένης από τους σχετικιστές ανθρωπολόγους, αρχίσαμε να μιλάμε για «κουλτούρες» σε πληθυντικό αριθμό αντί για μια παγκόσμια ευρύτερη «κουλτούρα»

«**κουλτούρα**»

- ο Κάθε κουλτούρα λοιπόν, θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει έναν παραδοσιακό τρόπο ζωής ενσωματωμένο σε ένα σύνολο εθιμικής συμπεριφοράς, θεσμών και δημιουργικής έκφρασης μεταδιδόμενο κοινωνικά.

Γενετική προδιάθεση για δημιουργία κουλτούρας

- Η ικανότητα του ανθρώπου να δημιουργεί κουλτούρα για κάποιους μελετητές ενέχει γενετική προδιάθεση κοινή σε όλους τους ανθρώπους.

Πολιτισμική μεταβίβαση

- ο «η ικανότητα απόκτησης κουλτούρας ή πολιτισμού μπορεί λοιπόν να αποτελεί κάποια γενετική προϋπόθεση ταυτόσημη για ολόκληρη την ανθρωπότητα», ενώ ταυτόχρονα αυτή η ικανότητα δεν προδικάζει ποια ακριβώς κουλτούρα θα αποκτήσουν οι άνθρωποι». Πάντως, «όποιοι κι αν είναι οι νόμοι της πολιτισμικής μετάδοσης, είναι σαφώς πολύ διαφορετικοί από τους νόμους της γενετικής μεταβίβασης» (**E. Gellner**)

Η έννοια «κουλτούρα»

- ο Η έννοια αυτή καθ' εαυτή είναι ασαφής.
- ο Με άλλα λόγια, η «κουλτούρα» δεν είναι κάτι απτό και δεδομένο, οι συνέπειες όμως της μεταβίβασής της στην κοινωνική ζωή είναι η δημιουργία μιας ανεξάντλητης ποικιλομορφίας και μιας δυναμικής που οδηγεί σε μετασχηματισμούς και αλλαγές.

Κουλτούρα και ανθρώπινες κοινωνίες

- Στην προσπάθειά μας ν' αντιληφθούμε τον όρο και το νόημα του όρου «κουλτούρα» συναντάμε ανθρώπινες κοινωνίες σε ένα ταξίδι στο χώρο και το χρόνο μέσα σε περιβάλλοντα γεμάτα νόημα γι' αυτούς οι οποίοι χρησιμοποιούν λέξεις και αντικείμενα για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, να δημιουργήσουν και να μεταδώσουν συμβολικές αναπαραστάσεις.

Ηθικός σχετικισμός

- ο Δεν υπάρχουν οικουμενικοί ηθικοί κανόνες
- ο Οι ηθικοί κανόνες προσδιορίζονται πολιτισμικά

«οι διαφορετικές κουλτούρες έχουν διαφορετικές ηθικές αξίες, αλλά όλες οι κουλτούρες έχουν αξίες. Επομένως χρειάζεται να βρούμε ποιες αξίες είναι οικουμενικές (Clyde Kluckhohn μαθητής του Boas)

Αμερικανική Πολιτισμική Ανθρωπολογική σχολή

κουλτουραλιστές

- ο Alfred Kroeber
- ο Robert Lowie
- ο Margaret Mead
- ο Ruth Benedict
- ο Abram Kardiner
- ο E. Sapir (γλωσσολόγος με βαθιές επιδράσεις από την ανθρωπολογική θεωρία)
- ο έως τον Clifford Geertz και τον Levi Strauss

Boas και μαχητικός εμπειρισμός

- ο Αποστροφή για τις «ολοκληρωμένες» θεωρίες σε ότι αφορά τον ανθρώπινο πολιτισμό: η έννοια του «πολιτισμού» και της «προόδου» ήταν γι' αυτόν αμφισβητήσιμες.
- ο Η φιλελεύθερη οπτική του αντιδρούσε στην εθνικιστική, ρατσιστική ιδεολογία του Βίσμαρκ, που προωθούσε έναν εξελικτικό, ντετερμινισμό που βασίζονταν σε εκλαϊκευμένες μορφές δαρβινισμού.

Συνιστώσες της κοινωνικής ζωής: κουλτούρα και οργάνωση

- ο Οργάνωση κοινωνικής ζωής
- ο Τρόποι παραγωγής
- ο Απόδοση δικαιοσύνης
- ο Διευθέτηση διαφορών
- ο Παροχή προνομίων & αξιωμάτων
- ο Κοινωνική θέση και διαφοροποίηση με βάση την ηλικία, το φύλο, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις

«Δυτική κουλτούρα» ή δυτικός Πολιτισμός

- ο «Εμείς» οι Δυτικοί και οι «άλλοι πολιτισμοί»
- ο Γκάντι
- ο Πολιτισμική διαφορά-πολιτισμική ομογενοποίηση
- ο Επιπολιτισμός

Πολιτισμοί (cultures)

- Από τους 6.000 περίπου πολιτισμούς που απαντώνται στον πλανήτη οι 4.000 είναι ιθαγενείς. Στο σύνολό τους αυτοί απαριθμούν 300 εκατομμύρια ανθρώπων

Native, indigenous, tribal

- Είναι οι αρχικοί κάτοικοι μιας περιοχής που αργότερα καταλήφθηκε από αποίκους.
- Οι αυτόχθονες πληθυσμοί μη ευρωπαϊκών εδαφών, παρουσιάζουν τεράστια πολιτισμική ποικιλότητα
- Θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι υπήρξαν πολιτισμοί που έζησαν σε πλήρη απομόνωση από άλλους πολιτισμούς.

Πολιτισμική επαφή (cultural contact)

- Στην πραγματικότητα, το φαινόμενο της πολιτισμικής επαφής και οι επακόλουθες αλλαγές είναι συνηθισμένο και συνεχές.
- Άρα είναι σημαντικό να μελετάμε τους πολιτισμούς μέσα στην ιστορικότητά τους. Δηλαδή να μελετάμε τις επιδράσεις που έχουν οι διάφοροι πολιτισμοί ο ένας στον άλλο.

Πολιτισμική οικολογία

Cultural ecology

- Εξετάζει τη σχέση μεταξύ ανθρώπινων πολιτισμών και περιβάλλοντος. Αναζητάει στοιχεία για την περιβαλλοντική προσαρμογή κάθε ανθρώπινης κοινωνίας και πολιτισμού και προσπαθεί να την εξηγήσει. Οι ανθρωπολόγοι της Πολιτισμικής Οικολογίας μοιράζονται την άποψη ότι οι ανθρώπινοι πολιτισμοί είναι «προσαρμόσιμα συστήματα» (adaptive systems) καταλήγοντας συχνά σε έναν περιβαλλοντικό ντετερμινισμό.

Πολιτισμικός σχετικισμός (cultural relativism)

- Θεωρία στην ανθρωπολογία που ξεκίνησε από τον F. Boas στην β. Αμερική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αλλά αμφισβητήθηκε αργότερα από την σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία.
- Αρχικά ήλθε ως αντίδραση στην εξελικτική θεωρία του 19^{ου} αιώνα.
- Οι σχετικιστές τόνιζαν την ανάγκη για προσεκτική, ολιστική μελέτη των ξεχωριστών χαρακτηριστικών κάθε πολιτισμού ενάντια στις εξελικτικές γενικεύσεις.

Δομο-λειτουργισμός (structural functionalism)

- Παράδοση στη Βρετανική σχολή ανθρωπολογίας που οδήγησε σε μια αυξανόμενη έμφαση στη συστημική φύση των πολιτισμών και των κοινωνιών και την ανάγκη του/της ανθρωπολόγου ως εθνογράφου να διεισδύσει στην εσωτερική λογική, πραγματικότητα και κοσμοθεωρία του κάθε κοινωνικού συστήματος.

Malinowski

Ο πρώτος εκπρόσωπος της δομο-λειτουργικής σχολής καθιέρωσε την ανθρωπολογική έρευνα πεδίου.

Εθνοκεντρισμός και Ρατσισμός του 19^{ου} αιώνα

Απαρχής γενομένης της Βρετανικής σχολής, ανθρωπολόγοι από τις δυο πλευρές του Ατλαντικού, υποστηρίζουν ιθαγενείς πληθυσμούς ενάντια εθνοκεντρικών και ρατσιστικών παραδοχών της ανθρωπολογίας του 19^{ου} αιώνα. Έτσι με «σημαία» τον **«πολιτισμικό σχετικισμό»** υποστήριξαν ότι κάθε κουλτούρα έχει τη δική της λογική και συνοχή και σε αυτή τη βάση θα πρέπει να επιχειρείται η ερμηνεία της.

ΣΧΕΤΙΚΙΣΤΕΣ

- Η θέση των σχετικιστών είναι ότι θα πρέπει να προσπαθούμε να καταλάβουμε το εθνογραφικό υλικό με τους όρους των πληροφορητών δηλαδή μέσα από τα «ημικά» μοντέλα, και άρα γενικεύσεις σε σχέση με τις κουλτούρες δεν είναι δυνατές και το περισσότερο που μπορεί η ανθρωπολογία να κατακτήσει είναι να περιγράψει και να ερμηνεύσει τις κουλτούρες.

Πέρα από το σχετικισμό...

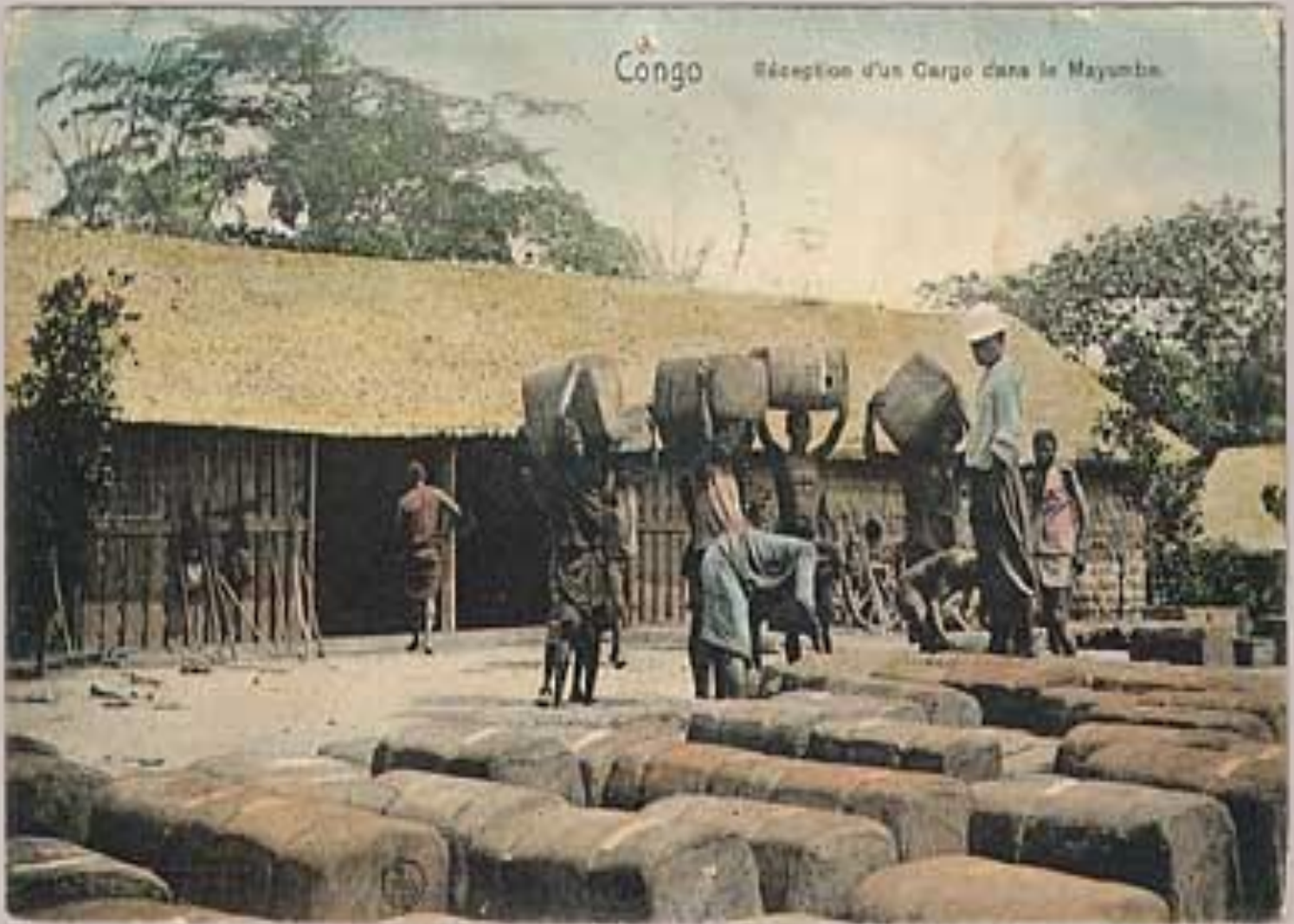
- Υπάρχει κι ένα ζήτημα στο «πολιτισμικό σχετικισμό» που προβληματίζει ιδιαίτερα κάποιους ανθρωπολόγους:

«ότι αν δεχθούμε σχετικά με τις κουλτούρες μια απόλυτα σχετικιστική αντίληψη τότε ποια θέση (ηθική) παίρνει ο ανθρωπολόγος σε σχέση με κοινωνίες όπου κάποιοι άνθρωποι καταπιέζονται ή τους εκμεταλλεύονται, ακρωτηριάζονται ή εκτελούνται (βρεφοκτονία)?»

Congo

Réception d'un Cargo dans le Mayumba.

Πολιτισμική ποικιλότητα (cultural diversity)

- Η ανθρωπολογία ως η πιο «ανθρωπιστική» επιστήμη όλων των Ανθρωπιστικών επιστημών, μας διδάσκει για την **πολιτισμική ποικιλότητα**.
- Μας διδάσκει επίσης ότι η προσαρμοστική ικανότητα (**κοινωνική προσαρμογή**) των ανθρώπων μπορεί να είναι πιο ευέλικτη από αυτή των άλλων ειδών καθώς ο άνθρωπος διαθέτει κοινωνικο-πολιτισμικά μέσα προσαρμογής.

Επιπολιτισμός (acculturation)

- ο Ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε τον 19^ο αιώνα για να περιγράψει διαδικασίες προσαρμογής (**accomodation**) και αλλαγής (**change**) στην πολιτισμική επαφή.
- ο Αργότερα, μετά το 1930, ιδιαίτερα στην Αμερική οι ανθρωπολόγοι όρισαν τον «**επι-πολιτισμό**» ως αυτό το φαινόμενο που προκύπτει όταν ομάδες ανθρώπων με διαφορετικές κουλτούρες έρχονται σε πρώτη επαφή, με συνέπεια να προκύπτουν αλλαγές στους πολιτισμούς και των δύο αυτών ομάδων.

Πολιτισμικός δανεισμός (cultural borrowing, diffusion)

- ο Ο πολιτισμικός δανεισμός μπορεί να συμβεί με ή και χωρίς άμεση επαφή δύο ομάδων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ο ΜΙΧΑΗΛ Δ. 2003. *Κόσμοι που χάνονται: Μια ανθρωπογεωγραφία των ιθαγενών λαών*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- ο LEWELLEN, T. C. 2009. *Πολιτική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Κριτική
- ο Erickson, P. A.; Murphy L. D. 2023. *Ιστορία της Ανθρωπολογικής σκέψης*. Αθήνα: Κριτική.
- ο Mc Gee, R. J. & Warms, R. L. 1996. *Anthropological Theory: An Introductory History*. Mayfield Publishing Company
- ο ΜΙΧΑΗΛ Δ. 2003. Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- ο KEDOURIE Elie, 1999. *Ο Εθνικισμός* Αθήνα: Κατάρτι.
- ο GELLNER Ernest, 1997. *Εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ο ΜΟΥΖΕΛΗΣ Νίκος, 1994. *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- ο CHOMSKY Noam. 1997. *Πολιτικός Λόγος και Προπαγάνδα*. Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- ο ΓΚΙΝΤΕΝΣ, Άντονυ, 2001. *Ο Κόσμος των Ραγδαίων Αλλαγών*. Αθήνα: Μεταίχμιο.